

Karol Kollinger

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

ORCID 0000-0002-4362-8338

Historia jednego artykułu o turze jako przyczynek nie tylko do biografii Karola Łukaszewicza (1901–1973)

The Story of One Article on the Aurochs: Some Insights into the Biography of Karol Łukaszewicz (1901–1973) and Beyond

The article reconstructs the circumstances under which Karol Łukaszewicz wrote his text on the aurochs (*Bos primigenius* Boj.), published in 1952 in the yearbook *Ochrona Przyrody* (Nature Conservation). The reconstruction is based on the official correspondence of the Committee for Nature Conservation of the Polish Academy of Arts and Sciences, preserved in the Archive of Science of the Polish Academy of Sciences and the Polish Academy of Arts and Sciences in Krakow. The study sheds light on, among other things, the working conditions of both the author and the editors, particularly Władysław Szafer and Wanda Kulczyńska. The published material was used to present the data in context, thereby providing a starting point for further research.

Keywords: Karol Łukaszewicz, Władysław Szafer, Jan Żabiński, Krakow, Wrocław, aurochs, nature conservation, history of zoology

Słowa kluczowe: Karol Łukaszewicz, Władysław Szafer, Jan Żabiński, Kraków, Wrocław, tur, ochrona przyrody, historia zoologii

„temat tura jest zbyt obszerny aby można się z nim szybko uporać”
Karol Łukaszewicz

Korzystając z dorobku poprzedników, warto mieć na uwadze ich dane biograficzne, jak i to, kiedy powstawała i została opublikowana dana praca. Nieczęsto jednak mamy możliwość zgłębić w szczegółach „zakulisowe” wydarzenia. W Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie zachowała się służbowa korespondencja Komitetu Ochrony Przyrody PAU, której lektura pozwoliła poznać bliżej m.in. okoliczności, w jakich pisany był artykuł

Karola Łukaszewicza o turze, opublikowany w 1952 r. w roczniku „Ochrona Przyrody”¹. Pozyskano też informacje dotyczące realiów pracy redakcji czasopisma. W trakcie dalszej kwerendy ustalono, że tekst ten odegrał ważną rolę w karierze jego autora i jest stale przywoływany wśród publikacji na temat tego wymarłego ssaka². Okazało się również, że Łukaszewicz – w latach 1947–1966 dyrektor Ogrodu Zoologicznego we Wrocławiu – nie doczekał się swojej biografii³. Zebrane dane starano się przedstawić tak, by niniejszy artykuł mógł stanowić punkt wyjścia do dalszych badań, dotyczących szczegółów biografii Łukaszewicza i nie tylko.

Bibliografia prac Łukaszewicza za lata 1939–1973, licząca ponad 100 pozycji, zawiera prace z zakresu zoologii i dotyczące ogrodów zoologicznych⁴. Kształcił się on jednak w szkołach dramatycznych – Krakowskiej Szkole Dramatycznej Instytutu Muzycznego oraz Miejskiej Szkole Dramatycznej w Krakowie⁵ – i z wykształcenia nie był biologiem ani też historykiem⁶. Na początku 1939 r. prowadził „ćwiczenia ruchowe” w Studio 39⁷, próbował także swoich sił, reżyserując i inscenizując spektakl *Kawaler księżycowy*, grany w czerwcu 1939 r. na dziedzińcu Collegium Nowodworskiego w trakcie czwartych Dni Krakowa⁸. Powrócił do teatralnego nauczania wiosną 1945 r., prowadząc „Studium ruchu i wyrazu” w Studio Teatralnym uruchomionym w Starym Teatrze w Krakowie⁹. W latach trzydziestych wyładał w krakowskiej Szkole Muzycznej im. Władysława Żeleńskiego¹⁰.

- 1 K. Łukaszewicz, *Tur*, „Ochrona Przyrody” 1952, r. 20, s. 1–33.
- 2 Np.: C. van Vuure, *Retracing the Aurochs. History, Morphology and Ecology of an Extinct Wild Ox*, Sofia, Moscow 2005, s. 19; R. Kysely, *Aurochs and Potential Crossbreeding with Domestic Cattle in Central Europe in the Eneolithic Period. A Metric Analysis of Bones from the Archaeological Site of Kutná Hora-Denemark (Czech Republic)*, „Anthropozoologica” 2008, t. 43, nr 2, s. 9; C. van Vuure, *The Aurochs (Bos primigenius) – Its Morphology and Ecology*, [w:] *Restoration of Endangered and Extinct Animals*, red. R. Słomski, Poznań 2010, s. 136, 139; M. Karpińska, Z.A. Krasieński, M. Tokarska, *Żubr. Monografia przyrodnicza, Białowieża 2017*, s. 76–77; T. Samojlik, A. Fedotova, P. Daszkiewicz, I.D. Rotherham, *Białowieża Primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century* [s.l.], 2020 (Environmental History, t. 11), s. 38; Z. Boev, *The Last Bos primigenius Survived in Bulgaria (Cetartiodactyla: Bovidae)*, „Lynx” 2021, t. 52, nr 1, s. 139; T. Samojlik, P. Daszkiewicz, A. Fedotova, A. Ričkienė, O. Cielemecka, M. Szczygielska, *Evolution of European Bison Image and Its Implications for Current Species Conservation*, „PLoS ONE” 2023, t. 18, nr 1, e0281113.
- 3 Informacja o Łukaszewiczu znajdujemy natomiast w książce Marka Górlikowskiego: M. Górlikowski, *Państwo Gucwińscy. Zwierzęta i ich ludzie*, Kraków 2021, s. 56 i n. Zob. też: K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz (1901–1973). Obituary*, „Przeгляд Zoologiczny” 1974, t. 18, z. 2, s. 145–151; idem, *Łukaszewicz Karol (1901–1973)*, [w:] *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987, s. 342–343; R. Wójcik, *Ssak rozumny między zwierzętami*, „Odra” 1970, nr 5 (111), s. 73–86; A. Taborski, *Dr Karol Łukaszewicz. Wspomnienie (1901–1973)*, „Gazeta Wyborcza. Wrocław” 9.05.2003, nr 107, s. 19; L. Solski, H. Strehlow, *150 lat Zoo Wrocław*, red. L. Solski, Wrocław 2015, s. 136–138 i n.
- 4 K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz*, s. 148–151.
- 5 Ibidem, s. 145–146; Z. Wilski, *Polskie szkolnictwo teatralne 1811–1944*, Wrocław 1978, s. 236–237.
- 6 Por. K. Bielecki, *Aleksandra Jakóbczyk-Gola, Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzęta i menażerie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2021, ss. 371, il. 53 [recenzja], „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2023, t. 71, nr 4, s. 509.
- 7 T. Kudliński, *Młodości mej stolica. Wspomnienia krakowianina z okresu między wojnami*, Kraków, Wrocław 1984, s. 399.
- 8 Zob. M. Niżyński, *Kawaler księżycowy*, red. S. Dziedzic, J.M. Paluch, Kraków 2020; zdjęcia z jednej z prób do *Kawalera* zawiera publikacja: J. Janowski, *Studjo 39 i „Dni Krakowa”*, „As” 28.05.1939, nr 22, s. 4–6, 31; recenzja spektaklu: S.W. Balicki, „*Kawaler Księżycowy*” *Marjana Niżyńskiego*, „Ilustrowany Kurjer Codzienny” 12.06.1939, nr 160, s. 17.
- 9 *Kronika prac Teatru i Studia*, „Front Teatralny” 05.1945, nr 2, s. 18.
- 10 Według Kazimierzy Treterowej (1894–1985) historię kultury. Zob. K. Treterowa, *Reportaż z mojego życia*, Wrocław 1972, s. 205. Por. jednak: K. Ćwiklińska, *Szkoła Muzyczna im. Władysława Żeleńskiego*, [w:] *Kraków muzyczny 1918–1939*, red. M. Drobner, T. Przybylski, Kraków 1980, s. 159 (historię tańca, kultury i sztuki); T. Przybylski, *Z dziejów nauczania muzyki w Krakowie od średniowiecza do czasów współczesnych*, Kraków 1994, s. 219 (historię tańca); K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz*, s. 145–146; idem, *Łukaszewicz Karol*, s. 342 (historię muzyki).

Przed 1939 r. i zaraz po wojnie był przewodnikiem, oprowadzał po Krakowie i Wieliczce¹¹. W 1936 r. wziął udział w urządzaniu na Wawelu wystawy „Stary Kraków w obrazach i panoramie”, zorganizowanej przez Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa oraz Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa¹². W latach 1924–1925 zapoznawał się jednak z europejskimi ogrodami zoologicznymi i muzeami, a od 1929 r. był „kierownikiem naukowym” zoo w Lesie Wolskim w Krakowie¹³. W 1929 r. robił ekspertyzy dla Muzeum Śląskiego w Katowicach – zbioru chrząszczy Wojciecha Mączyńskiego (1860–1911) oraz ornitologicznego – Gedroycia/Giedrojcia z Myślenic¹⁴. W 1937 r. napisał zaś popularną monografię świata zwierząt w dwóch tomach, do której wykonał ponad 600 oryginalnych rysunków. Wydano ją w 1939 r., ale cały nakład został zniszczony przez Niemców¹⁵.

Zachowane w Krakowie listy oraz tzw. minuty nie dają odpowiedzi na pytanie o genezę podjęcia się przez Łukaszewicza opracowania tematu tura. Wiadomo, że przed przenosinami do Wrocławia, w czerwcu 1947 r., współpracował z działem zoologicznym Muzeum Przyrodniczego PAU i brał udział m.in. w urządzaniu sali „Ochrony Przyrody”, otwartej 25 października 1946 r. Wykonał cztery dioramy, a jedną ze ścian zajmowała „mapa kontynentów wraz z licznymi, malowanymi przez p. Łukaszewicza rycinami zwierząt ginących lub już zupełnie wytępionych przez człowieka”¹⁶. Wśród nich znalazło miejsce także przedstawienie tura¹⁷. Później zaś opublikował książkę o zwierzętach wytępionych, w której poświęcił mu osobny rozdział¹⁸. Wymieraniem gatunków interesował się wcześniej¹⁹. W lipcu 1947 r. ukazał się natomiast drukiem *Album krajowych zwierząt chronionych*, opracowany przez Jana Marchlewskiego (1908–1961), z 48 kolorowymi tablicami. W *Przedmowie* Władysław Szafer (1886–1970) napisał:

Album zwierząt chronionych powstał przez harmonijną współpracę zoologa Jana Marchlewskiego, asystenta Uniwersytetu Jagiellońskiego, z p. Karolem Łukaszewiczem, który, będąc przyrodnikiem, jest zarazem artystą malarzem studiującym od dawna z zamiłowaniem życie zwierząt²⁰.

11 A. Taborski, *Dr Karol Łukaszewicz*.

12 A. Bochnak, K. Pieradzka, *Czterdziestolecie działalności Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa 1897–1937*, Kraków 1937, s. 68.

13 K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz*, s. 146. W 1939 r. ukazał się drukiem *Przewodnik po zwierzynicy w Lesie Wolskim* napisany przez Łukaszewicza. Zob. też K.L. [K. Łukaszewicz], *Zwierzyniec w Lesie Wolskim*, „Wszechświat” 1945, z. 1, s. 25–26; J.W. Kobylański, *O dawnych i obecnym zwierzynicy w Krakowie (Dokończenie)*, „Łowiec” 1.07.1929, nr 13, s. 206–207.

14 K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz*, s. 146; idem, *Łukaszewicz Karol*, s. 342. Nie udało się ustalić bliższych danych na temat twórcy tego zbioru. Zob. też T. Dobrowolski, *Działalność Muzeum Śląskiego w Katowicach od chwili założenia Muzeum do końca lutego 1930 r.*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1930, r. 2, s. 177, gdzie informacja, że zbiór chrząszczy został częściowo uporządkowany przez „p. Łukaszewicza”. Ptaki interesowały Łukaszewicza i we Wrocławiu, sporządził wykaz tych zauważonych w zoo do 1949 r. Zob. K. Szarski, *Ptaki Wrocławia w latach 1946–1952*, „Acta ornithologica” 1955–1960, t. 5, nr 1, s. 11.

15 K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz*, s. 146. Por. A. Taborski, *Dr Karol Łukaszewicz*, gdzie wyrażono wątpliwości co do spalenia całego nakładu (10 tys. egz.). Najpewniej o tym dziele znajdujemy informację na wewnętrznej stronie okładki książeczki *Kikuś i Czykita* (zob. przyp. 21): „Świat zwierząt, 2 tomy (w druku)”.

16 *Sprawozdanie z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od lipca 1946 do czerwca 1947*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1946/1947, s. 18, 20.

17 R.J. Wojtusiak, *Wystawa Ochrony Przyrody w Muzeum Przyrodniczym Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1947, r. 3, nr 1/2, s. 39.

18 K. Łukaszewicz, *Zwierzęta wytępione*, Warszawa 1958, s. 13–26.

19 K.L. [K. Łukaszewicz], *Biały nosorożec*, „Wszechświat” 1945, z. 1, s. 24–25.

20 W. Szafer, *Przedmowa*, [w:] J. Marchlewski, *Album krajowych zwierząt chronionych*, tablice wykonał K. Łukaszewicz, Kraków 1947, s. 3. O Szaferze zob. m.in.: P. Köhler, *Szafer Władysław Józef, krypt. W. S. (1886–1970)*, PSB t. 46, s. 401–407; A. Zemanek, *Władysław Szafer – obrońca przyrody, klasyk botaniki*, „Kosmos” 2019,

W tym też czasie Łukaszewicz opublikował w serii „Przyroda mówi... Biblioteka Opowieści Przyrodniczych” książeczkę o dwóch marmozetach lwich, Czykicie i Waikiki²¹, oraz opowieść o kaszalocie z własnymi ilustracjami²².

Zdaje się, że początkowo zamierzona była większych rozmiarów praca o turze. Z minuty listu W. Szafera, p.o. Przewodniczącego Komitetu Ochrony Przyrody PAU²³, do „Pana Karola Łukaszewicza, Dyrektora Ogrodu Zoologicznego we Wrocławiu”²⁴, z datą 30 kwietnia 1950 r. i adnotacją, że list został wysłany 3 maja, dowiadujemy się, że Szafer przesyłał „odpis pisma nadesłanego Komitetowi Ochrony Przyrody z Archiwum Głównego Akt Dawnych [AGAD] w Warszawie” i prosił Łukaszewicza „o wykorzystanie zawartych w tym piśmie dat” (tj.: 1564, 1599, 1602, 1620) w opracowywanej przez tegoż „monografii tura”. Informował także, że pozostałe materiały prześle, gdy otrzyma je z Archiwum Głównego²⁵.

Chodziło o efekty kwerendy, zleconej w związku z potrzebą wyjaśnienia informacji opublikowanych w 1948 r. przez Józefa Goetza (1903–1951), według którego tur przetrwał na Pomorzu Wschodnim do 1755 r.²⁶ Przeprowadzono ją „we wszystkich lustracjach i inwentarzach, obejmujących tereny puszczy jaktorowskiej”²⁷. W Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie zachowały się odpisy „wszystkich wzmianek, jakie się w aktach Archiwum Głównego znalazły”²⁸, wykonane z zastosowaniem modernizacji pisowni zgodnie z *Instrukcją wydawniczą dla źródeł nowożytnych* zatwierdzoną przez Komisję Historyczną PAU w 1949 r.²⁹; w sumie 25 stron. Sporządził je „jako pracę prywatną ob. Kazimierski, stypendysta-praktykant”, tj. Józef Kazimierski (1925–2008), później dyrektor Archiwum Państwowego m.st. Warszawy³⁰. Sprawdziła je z oryginałami, jak można wnioskować, Jadwiga Karwasińska (1900–1986), ówczesna kustosz Archiwum Głównego³¹, gdyż to jej nazwisko figuruje w odnośnych adnotacjach jako osoby odpowiedzialnej „za zgodność”. 22 grudnia 1950 r. Szafer pisał, że otrzymał z AGAD-u odpisy akt z lat 1510–1627 „zawierające wiadomości o turze” i mógłby je „wypożyczyć” Łukaszewiczowi³².

t. 68, nr 3 (324), s. 327–338; P. Köhler, *Władysław Szafer as a Palaeobotanist*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2021, t. 20, s. 191–212.

21 K. Łukaszewicz, *Kikuś i Czykita czyli – co rzadko bywa dwu małpek brazylijskich historia szczęśliwa*, Kraków 1946. Być może była inspirowana historią marmozet, które przed wybuchem wojny trafiły za pośrednictwem Łukaszewicza do Zakładu Psychogenetyki UJ. Zob. Z. Fedorowicz, R.J. Wojtusiak, *Tadeusz Garbowski jako zoolog (1869–1940)*, Wrocław 1972, s. 67–68.

22 K. Łukaszewicz, *Król oceanu*, Kraków 1948.

23 O losach Komitetu w latach 1949–1952 zob. P. Köhler, *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*, Kraków 2002, s. 150–151.

24 Większość z kolejnych minut adresowana jest natomiast: „Obywatel Dyrektor Prof. Karol Łukaszewicz”, a tylko nieliczne z pominięciem tytułu profesorskiego.

25 Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie [APANiPAU], Akta Instytutu Ochrony Przyrody [ZOP], sygn. K II-9, j.a. 191 Zwierzęta ginące i wymarłe 1949–1969, nlb, L.dz. 808/50, minuta. W cytatach źródłowych pozostawiono oryginalną pisownię, w tym także interpunkcję.

26 W rzeczywistości chodziło o żubra. Zob. B.F. [B. Ferens], „*Łowiectwo na Pomorzu*” („*La Chasse en Poméranie*”) wydane w roku jubileuszowym 25-lecia Polskiego Związku Łowieckiego 1923–1948. Toruń, 1948. [recenzja], „*Chrońmy Przyrodę Ojczystą*” 1950, r. 6, nr 1/2, s. 59–60; por. J. Goetz, *Ostatnie tury na Pomorzu*, [w:] *Łowiectwo na Pomorzu*, red. J. Goetz, Toruń 1948, s. 51–52.

27 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 272/50, list z AGAD-u z 19.04.1950 r.

28 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 788/50, pismo z AGAD-u z 23.06.1950 r.

29 *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

30 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 788/50; zob. J. Szczepański, *Józef Kazimierski – regionalista, historyk Mazowsza i Podlasia*, „*Rocznik Mazowiecki*” 2006, t. 18, s. 16–23.

31 Zob. J. Grabowski, *Jadwiga Karwasińska (1900–1986) i jej wkład w rozwój nauk dających poznawać źródła historyczne*, „*Miscellanea Historico-Archivistica*” 2014, t. 21, s. 197–213.

32 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 2337/50, minuta.

Dowiadujemy się także, że dyrektor wrocławskiego zoo opracowywał wówczas ikonografię tura. 17 stycznia 1951 r. Szafer pytał Łukaszczyka o postępy i czy „można by na ten temat napisać ilustrowany artykuł do XX rocznika «Ochrony Przyrody»”, dodając, że będzie można w nim wykorzystać materiały z AGAD-u. Zaznaczył jednak, że

sprawa nadesłania rękopisu byłaby sprawą pilną ze względu na formalności związane z zatwierdzeniem do druku przez Wojew. Urząd Kontroli Prasy, a przedtem jeszcze z uzyskaniem z Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki zgody na zamieszczenie artykułu³³.

Obszerną odpowiedź otrzymał 6 lutego. Łukaszczyk widział szansę na napisanie tekstu:

dałoby się napisać może nawet dość interesujący artykuł o pojemności około 32 stron i conajmniej [sic!] 30 rycin [...] jako szkic monograficzny przedstawiający w formie popularnej dzieje tura zarówno z punktu widzenia przyrodniczego jak i historycznego, wskazujący na znaczenie w przeszłości tego zwierzęcia z szczególnym uwzględnieniem jego ochrony i zagłady.

Pytał o „ostateczny termin oddania rękopisu”, dodając, że przypuszcza, iż „do końca marca udałoby się artykuł wykończyć”. Zastrzegł, że „temat tura jest zbyt obszerny aby można się z nim szybko uporać”, ale stworzenie czegoś mniejszego było jego zdaniem możliwe „w obec [sic!] zdobycia pewnych nowych, niewyzyskanych dotąd szczegółów archiwalnych, po uzupełnieniu fotografii z kilkunastu najważniejszych źródeł”. Sprawa pozyskania tych ostatnich, zwłaszcza z zagranicy, niepokoiła Łukaszczyka, ale liczył, że: „dzięki autorytetowi Pana Rektora uda się napewno [sic!] wydobyć potrzebne zdjęcia ze źródeł dla mnie osobiście mniej dostępnych”. Obawiał się jednak o koszt i sugerował, by spróbować tę sprawę załatwić „przy pomocy znaczków pocztowych polskich, które zawsze gdzieś znajdują amatora”. W związku z tym przesłał projekt listu do Livrustkammaren³⁴. Pismo Szafera (minuta z 7 lutego 1951 r., list wysłano tego samego dnia) napisane w języku angielskim zawierało prośbę o dobre fotografie rogu myśliwskiego króla Zygmunta III Wazy, w tym inskrypcji. Szafer informował też, że wiadomo mu, iż takie zdjęcie zostało już przesłane na Uniwersytet w Krakowie, ale zostało utracone w czasie wojny. Przemilczał kwestię finansową³⁵.

Z minuty z 9 lutego 1951 r. (list wysłano do Wrocławia tego samego dnia) dowiadujemy się, że Szafer zdawał sobie sprawę, iż „tur nadaje się do opracowania monograficznego” i sądził, „że będzie można w przyszłości w planie wydawniczym Instytutu / Zakładu/ Ochrony Przyrody przewidzieć wydanie drukiem tego rodzaju obszernej i bogato ilustrowanej monografii”. Termin – koniec marca – był do zaaprobowania, jednakże jako ostateczny i jeśli maszynopis wpłynąłby do redakcji później, to „ze względu na trudności związane z uzyskaniem aprobaty władz na druk” zostałby przesunięty do następnego rocznika. W odpowiedzi na zapytanie Łukaszczyka w liście z 1 lutego pisał, że w bibliotece Zakładu nie ma „radzieckiej monografii tura” sprzed dwóch lat, lecz jest dwutomowe dzieło poświęcone kaukaskiemu żubrowi³⁶.

33 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 146/51, minuta.

34 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszczyka z 1.02.1951 r.

35 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List W. Szafera do Dyrektora Livrustkammaren z 7.2.1951 r.

36 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 345/51, minuta.

W liście z 20 lutego (wpłynął 27 lutego) Dyrektor wrocławskiego zoo informował, że jest „już w trakcie pisania artykułu o turze” i prześle go do końca marca; ponawiał „gorącą prośbę o pomoc w uzyskaniu zdjęć” – z Łodzi³⁷ i Poznania³⁸ oraz z „berlińskiego Muzeum der Landwirtschaftl. Hochschule”. Pochodzące z tego ostatniego zostały już opublikowane w pracy Leithnera, „lecz nieszczęście chciało”, że w egzemplarzu, który Łukaszewicz wypożyczył z Poznania, były „wyrwane”³⁹. Skłoniło go to do konstatacji:

Wogóle [sic!] literatura tura, choć rozległa jest tak trudno dostępna, zakonspirowana po najrozmaitszych rocznikach i berichtach że długich lat trzebaby [sic!] aby wszystko móc zebrać na drodze dłuższej i niewątpliwie kosztownej korespondencji⁴⁰.

Z odpowiedzi z dnia 2 marca 1951 r. dowiadujemy się, że Szafer dopuszczał możliwość korespondencji z berlińskim muzeum, „o ile Muzeum to nie znajduje się w strefie Berlina okupowanej przez państwa zachodnie”; poszukiwania pracy Leithnera o turze w celu wypożyczenia i wykonania zdjęć szkieletów tura – „w bibliotekach nauk. w Krakowie” – zlecił zaś dr. Bronisławowi Ferensowi (1912–1991), w tym czasie wolontariuszowi w Muzeum Przyrodniczym opiekującemu się zbiorami ptaków⁴¹.

7 marca 1951 r. (list wysłany ze Sztokholmu 28 lutego) wpłynęła do Komitetu Ochrony Przyrody PAU odpowiedź z Livrustkammaren, napisana w języku angielskim i podpisana przez dyrektora, dr. Torstena Lenka (1890–1957), wraz z dziewięcioma zdjęciami. Lenk informował też o dwóch artykułach, z 1906 i 1924 r., które ukazały się w języku szwedzkim na temat rogu z czasów króla Zygmunta III Wazy⁴². List ten wraz z fotografiami Szafer przesłał dwa dni później do Wrocławia z prośbą o wybór zdjęć do druku i ich zwrot⁴³, do Sztokholmu posłał zaś podziękowania oraz roczniki 18. i 19. „Ochrony Przyrody”, dodając, że w przyszłości prześle również kopię 20. z tekstem o turze⁴⁴.

Zachował się także odręcznie napisany list Łukaszewicza do Szafera, z 7 marca 1951 r. (wpłynął 9 marca). Nadawca prosi „o łaskawe wystawienie [...] zaświadczenia wykonywania prac dla Zakładu Ochrony Przyrody”, potrzebnego w związku z zameldowaniem w Krakowie, i informuje o chorobie żony [tj. Heleny z domu Fox (1912–2000) – przyp. K.K.], która uniemożliwia mu wyjazd z Wrocławia⁴⁵. Píše też, że jego zdaniem berlińskie mu-

37 Szafer wysłał list do Edwarda Mieczysława Potęgi (1890–1974), dyrektora łódzkiego Muzeum Przyrodniczego, 2 marca 1951 r. (APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 614/51, minuta). Odpowiedź pozytywną w tej sprawie otrzymał 15 marca (APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 171/51), z zapowiedzią, że zdjęcia zostaną przesłane do Krakowa „prawdopodobnie jeszcze przed 1.IV.” Zob. K. Łukaszewicz, *Tur*, ryc. 20–23.

38 W liście z 10 listopada 1952 r. Mieczysław Klimaszewski (1908–1995), Organizator Zakładu /Instytutu/ Ochrony Przyrody PAN, dziękował Muzeum Przyrodniczemu w Poznaniu za fotografie tura augsburskiego reprodukowaną w artykule Łukaszewicza. Zob.: APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 242 „Ochrona Przyrody”, R. XX, korespondencja 1950–1953, L. dz. 2922/55, odpis; K. Łukaszewicz, *Tur*, ryc. 18, 19.

39 Chodzi o pracę: O. Freiherr von Leithner, *Der Ur*, „Bericht der Internationalen Gesellschaft zur Erhaltung des Wisents” 1927, t. 2, nr 1, s. 1–140.

40 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszewicza z 20.02.1951 r.

41 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 586/51, minuta; *Sprawozdania z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od lipca 1947 do grudnia 1952*, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1947/1952, s. 223.

42 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List T. Lenka z 28.02.1951 r.

43 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 664/51, minuta.

44 APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, Pismo Szafera do Dyrektora Livrustkammaren z 8.03.1951 r., minuta.

45 Zostało wysłane jeszcze tego samego dnia. Szafer zaświadczał, że Łukaszewicz dla Zakładu „wykonuje [...] prace nad ikonografią tura i innych zwierząt wymierających w Polsce”, „na zasadzie «umowy o dzieło»”; dodając, że potrzebna do niej „znaczna część materiałów znajduje się w muzeach, zbiorach oraz archiwach krakowskich” (APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 689/51, minuta). Zob. też: APANI PAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 118

zeum „znajduje się prawdopodobnie w sektorze wschodnim. Lecz czy [...] istnieje nie naruszone nie wiadomo”, i prosi, by Ferens „zbała” w bibliotece, czy nie ma tam prac Adalberta Beli Szalaya oraz dwóch tomów czasopisma „Globus” z końca XIX w., i jeśli są, wypożyczył; dodaje, że „książkę Harpera o wygasających ssakach zachodniej półkuli” zwróci „za najbliższą bytnością w Krakowie”⁴⁶.

Odpowiedź została wysłana z Krakowa 19 marca 1951 r. Szafer informował, że z publikacji, o które pytał Łukaszczyk, tylko jedna znajdowała się w Bibliotece Muzeum Przyrodniczego PAU. Zwrócił uwagę, że jego zdaniem „najwięcej prac odnoszących się do tura i żubra będzie posiadał Dyr. Dr Żabiński”, tj. dr hab. Jan Żabiński (1897–1974), dyrektor Ogrodu Zoologicznego w Warszawie, redaktor „Księgi Rodowej Żubrów”, aktywnie działający na rzecz przywrócenia żubra przyrodzie⁴⁷ i autor prac na jego temat⁴⁸. W temacie berlińskiego muzeum natomiast, tj. Museum der Landwirtschaftlichen Hochschule Berlin, „zasięgnął informacji, lecz z wynikiem negatywnym. – Adres tej instytucji jest w Krakowie nieznan”⁴⁹. 24 marca wpłynął zaś do Komitetu Ochrony Przyrody PAU w Krakowie list od Lenka ze Sztokholmu, wysłany 16 marca. Dyrektor Livrustkammaren informował, że 4 marca w „Skånska Dagbladet” opublikowano znalezisko rogu zidentyfikowanego jako turzy, z prywatnej posesji w Gothenburgu; w Sztokholmie natomiast wiadomo było o rogu należącym do aktuariusza T. von Schreeba, również uważanym za turzy. Dowiadujemy się, że oba badał szwedzki ekspert, który jednak zmarł przed dokończeniem swojej pracy, a Lenk nie wiedział, jakie postępy poczynił w kwestii ustalenia ich autentyczności⁵⁰.

Szafer nie otrzymał maszynopisu w marcu, choć ten był gotowy; 5 kwietnia 1951 r. dotarł do Komitetu Ochrony Przyrody PAU telegram, wysłany z Wrocławia 3 kwietnia o godz. 19:26, o treści: „ARTYKUL NAPISANY Z POWODU CHOROBY PROSZĘ PARE DNI ZWLOKI JADE FOTOGRAFIE POZNAN = ŁUKASZCZYK ++ 1 +”⁵¹. 24 kwietnia zaś do Komitetu wpłynął odręcznie napisany list Łukaszczyka z datą 5 kwietnia, w którym informował on, że przesyła gotowy artykuł oraz ryciny i ich spis „w porządku w jakim iść mają w tekście”. Pisał też, że był w Poznaniu i zamówił „zrobienie 4 zdjęć najlepszych czaszek w Spółdzielni pracy Fotos”, przeprasząc, że zrobił to bez zgody, ale chodziło mu „o zdobycie choć pary fotografii, materiał poznański jest najlepszy a odbitek w Muzeum [...] nie było”. Pytał, czy rysunki również „idą do cenzury”, prosił o wszelkie uwagi „dotyczące samego tekstu i treści”: „Z głęboką wdzięcznością przyjmę wytknięcie licznych niestety usterek czy grubszych błędów, jakich, niestety, pisząc pośpiesznie i z dużym wysiłkiem przy moich obecnych zajęciach i kłopotach – nie zdołałem zapewne uniknąć”. Stwierdził także, że na końcu artykułu chciałby zamieścić podziękowania dla Szafera i prosił o wskazanie, komu jeszcze powinien podziękować. W postscriptum na marginesie Łukaszczyk zapy-

Badania naukowe nad poszczególnymi problemami i tematami 1950–1952, nlb., L.dz. 1556/51 W sprawie: zaświadczenie, minuta.

46 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszczyka z 7.03.1951 r.

47 Zob. O. Zbonikowska, *Jan Żabiński (1897–1974) – zoolog, wizjoner, Polak, demokrat...*, „Kosmos” 2020, t. 69, nr 2 (327), s. 243–252; D. Iwan, M. Kamiński, H. Kowalski, *Narodowe Muzeum Przyrodnicze a ochrona żubra w Polsce*, Warszawa 2024, s. 279–339.

48 Np.: J. Żabiński, *Z historii żubra w Polsce*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1946, r. 2, nr 5/6, s. 7–11; idem, *Walka o żubra*, Warszawa 1947. Również turowi Żabiński poświęcił rozdział w swojej książce: idem, *Zwierzęta domowe i ich dzicy krewniacy*, Warszawa 1950.

49 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 689/51, minuta. Muzeum Zostało zamknięte jako publiczne w 1935 r. i przekształcone w zbiory dydaktyczne uczelni.

50 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List T. Lenka z 16.03.1951 r.

51 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, Telegram od K. Łukaszczyka z 3.04.1951 r.

tywał zaś, w jakiej postaci ma nadesłać spis literatury, oraz informował, że odsyła „foto z Szwecji i rękopis z Archiwum głównego”; w tym drugim przypadku chodziło zapewne o odpisy źródłowe⁵². W korespondencji nie ma śladu, by zostały posłane do Wrocławia, możliwe więc, że Łukaszewicz pozyskał je w trakcie pobytu w Krakowie. W artykule natomiast wspomina, że szczegóły zaczerpnięte z lustracji starostwa sochaczewskiego „udało nam się odnaleźć i pozyskać dzięki uprzejmej pomocy pracowników Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”⁵³.

Szafer przygotował odpowiedź w tym samym dniu (list wysłano 26 kwietnia), informując, że przeczytał tekst i jest on „bardzo interesujący”. Musiał jednak przekazać go do przepisania, ponieważ do Komisji Ocen w Ministerstwie Szkół Wyższych i Nauki trzeba było posłać trzy egzemplarze. Stwierdził, że otrzymał fotografie zamówione z Łodzi i Poznania, ale do Ministerstwa może wysłać tylko spis rycin, których będzie się starał zamieścić w druku jak najwięcej. Poznajemy też inne tajniki ówczesnej pracy redaktorskiej:

Co się tyczy literatury, to byłbym Panu Dyrektorowi szczerze wdzięczny, gdyby zechciał nadesłać mi jej spis jak najrychlej. Zostanie on w biurze przepisany, dlatego – o ile posiada ją Pan w rękopisie nieuporządkowaną /według alfabetu/ – proszę się nie trudzić jej przepisywaniem. Cały rękopis wraz ze spisem literatury otrzyma jeszcze Pan Dyrektor do wglądu. Pozwoliłem sobie podzielić artykuł na rozdziały. Literatura będzie zamieszczona na końcu artykułu, ponumerowana, a w tekście w nawiasach będą w odpowiednich miejscach przytaczane przy powoływaniu się na autorów odnośne numery.

Szafer nie zalecał natomiast zamieszczenia podziękowań imiennych na końcu artykułu, uważając je za niepotrzebne, za warte zaznaczenia zaś uznał, „że praca wykonana została z zasiłków udzielonych na ten cel przez Komitet Ochrony Przyrody PAU, obecnie Instytut Ochrony Przyrody w organizacji”⁵⁴.

Następnie tekstem Łukaszewicza zaopiekowała się Wanda Kulczyńska (1893–1968), sekretarz działu wydawnictw, redaktorka i wieloletnia współpracowniczka Szafera w Zakładzie Ochrony Przyrody⁵⁵. 23 maja 1951 r. posłała do Wrocławia jeden egzemplarz „rękopisu artykułu o turze” i dwa „Literatury”. W piśmie, do którego zostały załączone, czytamy: „Prosiłabym bardzo, aby Pan Dyrektor zechciał – o ile to jest możliwe – uzupełnić literaturę w punktach zaznaczonych bądź czerwonymi krzyżykami z boku, bądź ołówkiem”. Kulczyńska przypominała też o kilku innych sprawach („tekst Ostroroga”, streszczenie artykułu w obcym języku), zaznaczając, że dopiero po uzupełnieniu o nie rękopisu będzie mogła go „przesłać do aprobaty Ministerstwu Szkół Wyższych i Nauki”⁵⁶. Rzeczone trzy egzemplarze tekstu o turze zostały jednak wysłane do Ministerstwa 31 maja⁵⁷; odpowiedź z Wrocławia wpłynęła zaś do Komitetu 21 czerwca (z datą 16 czerwca), z przeprosinami za opóźnienie spowodowane „nawałem pracy”. Łukaszewicz informował, że „tekst Ostroroga” przesłał

52 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszewicza z 5.04.1951 r.

53 K. Łukaszewicz, *Tur*, s. 16.

54 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 1174/51, minuta.

55 Zob. W. Szafer, *Zasługi Wandy Kulczyńskiej dla ochrony przyrody w Polsce*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1969, r. 25, z. 2, s. 5–29.

56 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 1427/51, minuta.

57 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 242, L.dz. 1485/51, minuta.

jeszcze w czasie bytności w Krakowie, lecz z powodu pośpiechu „luzem” – tj. na kartce włożonej do książki „Der Zoologische Garten”, którą wręczono P. Dr. Feren-sowi dla P. Bochenek z Muzeum Akademii. Prawdopodobnie niezauważona powę-drowała do Muzeum⁵⁸.

Zaznaczył, że jeżeli nie da się jej odnaleźć, to postara się „o nowy odpis w najbliższym czasie”. Trudne okazało się dopracowanie spisu literatury:

niestety, przeważną część brakujących danych co do roku i miejsca wydania nie udało mi się uzupełnić, gdyż wymaga to dłuższego czasu. Przypuszczam że pewne numery zdołam odnaleźć zanim sprawa druku będzie aktualną.

Łukaszewicz załączył też „dodatkowy spis literatury z prośbą o dokompletowanie bra-kujących miejsc wydania ze spisu literatury znajdującego się w książce Francisca Harpera *The Extinct Mammals of the Eastern Hemisphere*, która znajdowała się w zbiorach biblioteki Zakładu w Krakowie (została zatem już przez niego zwrócona; por. wyżej). Wyjaśniał także kilka spraw dotyczących rycin. Jak można wnioskować, redakcja otrzymała też streszczenie w obcym języku⁵⁹. Według pisma z 26 lipca 1951 r. do Witolda Henryka Paryskiego (1909–2000), urodzonego w Pittsburghu taternika i przewodnika tatrzańskigo, napisał je sam Łukaszewicz. Paryskiemu natomiast zlecono jego „przeczytanie i ewentualne poprawie-nie”, miał też wkrótce otrzymać do przetłumaczenia podpisy pod ryciną⁶⁰. W odpowiedzi z 1 sierpnia (wplynęła 3 sierpnia) Paryski zaznaczył, że nigdy nie spotkał się w „angielskich źródłach” z nazwą *Wisent* jako synonimem nazwy *European Bison*, jednakże zostawił ją „w tłumaczeniu autora, gdyż chyba opierał się on na odpowiedniej literaturze”⁶¹.

21 sierpnia Szafer posłał do Wrocławia otrzymaną w tym samym dniu z Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki „opinię recenzenta”, informując, że jednocześnie wplynęła z Ministerstwa na piśmie zgoda na druk artykułu Łukaszewicza w 20. roczniku „Ochrony Przyrody”⁶². Szafer prosił Łukaszewicza, „o ile uzna to za słuszne”, by na załączonym jed-nym egzemplarzu swojego tekstu „zechciał wprowadzić do rękopisu zdobne [sic!] zmiany w myśl uwag recenzenta”. Prosząc zaś o „jak najrychlejsze odesłanie”, podkreślał, że rę-kopis musi jeszcze uzyskać aprobatę Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy w Krakowie, „który będzie na to potrzebował kilku tygodni czasu”, a inne teksty zostały już zaapro-bowane i oddane do składu⁶³. Nie doczekawszy się odpowiedzi, monitował Łukaszewicza w dniu 4 września⁶⁴.

Jak wynika z recenzji, była to opinia typu *single blind*. Jej autor sygnalizuje na wstępie, że natknął się

58 Stefania Bochenkówna, później kierownik biblioteki Instytutu Zoologicznego PAN – Oddział w Krakowie, następnie Zakładu Zoologii Systematycznej PAN; w tym czasie sekretarka w Muzeum Przyrodniczym PAU i bibliotekarka podręcznej biblioteki działu zoologicznego Muzeum. Za: *Sprawozdania z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od lipca 1947 do grudnia 1952*, s. 223.

59 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszewicza z 16.06.1951 r.

60 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 1681/51, minuta.

61 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List W. Paryskiego z 1.08.1951 r.

62 W piśmie z decyzją (Nr DN.I-19a.2.51), podpisanym przez Dyrektora Departamentu Nauki Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki, Włodzimierza Michajłowa (1905–1994), zawarto też informację o braku zgody „na druk pracy Ferensa p.t. «Michał Siedlecki i jego działalność na polu ochrony przyrody»”. APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, pismo z Ministerstwa Szkół Wyższych i Nauki z 20.08.1951 r.

63 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 2270/51, minuta.

64 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 2392/51, minuta.

na trudność natury formalnej tym nie mniej dość istotnej, a mianowicie pod jakim kątem przydatności należy klasyfikować nadesłane dzieło. Mimo bowiem bardzo obfitej, jak na popularne dzieło literatury przedmiotu /może o niezbyt szerokim wachlarzu rozpiętości/ trudno pracę tę uważać za dzieło badawczo-naukowe.

Stwierdzał następnie:

Sądzę, iż jest to raczej typowa popularna monografia tego zaginionego gatunku. Monografia zresztą zarówno bardzo dobra /barwnie i interesująco napisana/ jak i bardzo potrzebna, gdyż przeszło od 50 lat tur był conajwyżej [sic!] wspomniany obok żubra, nie posiadał zaś w polskim języku opracowania nawet w formie obszerniejszego artykułu.

Recenzent miał m.in. zastrzeżenia do tego, w jaki sposób korzystano ze źródeł:

Wiadomości wydobyte stamtąd [tj. z „Lustracji Starostwa Sochaczewskiego” – przyp. K.K.], jak twierdzi autor dzięki uprzejmej pomocy pracowników archiwum Akt Dawnych w Warszawie, są rzeczywiście niezwykle cenne. Niestety Autor obchodzi się z nimi dość lekceważąco, nie zostały one naprzykład [sic!] nawet wspomniane w literaturze przedmiotu, mimo zacytowania tam całego szeregu rzeczy o mało poważnej, zupełnie nienaukowej wartości lub ubocznie tylko wiążących się z przedmiotem. Czytelnika w każdym razie zainteresuje, czy Autor miał w rękę rzeczzone „Lustracje” czy wyciągi z nich cytowane są jego dziełem.

Recenzent wskazywał też, że rozdziały 6 i 7 „robią wrażenie dość chaotyczne i raczej wykazują większe zajęcie literackie, aniżeli konsekwentną chęć poinformowania czytelnika o przedmiocie”. Krytykował słownictwo używane przy opisie tura. Pochwalił natomiast m.in. passus dotyczący eksperymentu braci Heck. W konkluzji czytamy zaś:

Te drobne uwagi, z których Autor, jeśli uzna za stosowne będzie mógł skorzystać, nie obniżają wcale wartości dziełka, które moim zdaniem powinno znaleźć się jako broszura jak najszerzej dostępna każdemu czytelnikowi w Polsce.

Wcześniej padają też określenia „monografia” oraz „książeczka” i odnosi się jednak wrażenie, że nie jest to recenzja tekstu, który ma zostać opublikowany w postaci artykułu w czasopiśmie⁶⁵. Inna rzecz, że sam Szafer kilkanaście lat później powoływał się na artykuł Łukaszewicza jako „doskonałą monografię [...] wymarłego w Polsce w 1627 r. wspaniałego zwierzęcia”⁶⁶.

Odpowiedź z Wrocławia wpłynęła 14 września 1951 r. (z datą 10 września). Nadawca pisał, że opóźnienie „wynikło z fatalnego zbiegu okoliczności”, gdyż w tym czasie musiał przygotować:

w niezwykle pośpiechu, preliminarz budżetowy Ogrodu na rok przyszły, a jest to pewnego rodzaju dziełko liczące 80 stronnic i komponowanie go nie pozostawiało [...] wiele wolnego czasu, wieczorami zaś po 14-tu godzinach pracy nie zawsze mogłem posuwać wydatnie naprzód korektę maszynopisu.

65 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, Anonimowa Ocena maszynopisu K. Łukaszewicza p.t. „TUR”.

66 W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, [t. 2], Warszawa 1967, s. 135.

Łukaszewicz domyślił się, kto przygotował recenzję i cieszył się, że nie wysłał do tej osoby tekstu wcześniej: „a zatem ocena jest chemicznie czysta od wszelkich starań z mej strony”. Pisze też, że recenzent ów „niedawno, w rozmowie telefonicznej ujawnił się [...] w sposób bardzo miły /dr.Ż./”⁶⁷. Stwierdza następnie, że z jego uwag uwzględnił prawie wszystkie:

Przed wszystkim podkreśliłem dobitnie znaczenie niepublikowanych dotąd danych zaczerpniętych z lustracji, nie mając ich jednak pod ręką nie mogłem objaśnić je, względnie zlokalizować sygnaturami archiwalnymi w odnośnikach. Niezbyt obfite dane z życia tura polskiego, włączyłem do ustępu o turach Puszczy Jaktorowskiej, którego poszczególne partje [sic!] zmuszony byłem przestawić tak, aby cały rozdział zyskał na przejrzystości.

Na koniec prosi, by Szafer podjął się, o ile jest na to czas, zdobycia fotografii szkieletów byka i krowy z Riksmuseum w Sztokholmie, gdyż „w obec [sic!] tego, że w żadnej polskiej publikacji nie było dotąd nigdy fotografii szkieletu tura, byłoby bardzo pożądaną rzeczą zdobyć ją do Rocznika Ochrony Przyrody”⁶⁸. 17 września 1951 r. Szafer wysłał w związku z tą prośbą napisane w języku angielskim pismo do Dyrektora Riksmuseum w Sztokholmie⁶⁹.

21 września dwa egzemplarze tekstu o turze, wraz z 23 rycinami, z 26 wszystkich, oraz odpisem pisma z Ministerstwa, z 20 sierpnia, zostały wysłane do Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, „Publikacyj” i Widowisk, do Działu Wydawnictw Nieperiodycznych. Szafer prosił Urząd „o możliwie rychłe przejrzanie rękopisu i zatwierdzenie go do druku”⁷⁰. Z minuty z 11 października 1951 r. dowiadujemy się, że m.in. tekst Łukaszewicza miano posłać do Dyrekcji Krakowskiej Drukarni Naukowej (obecnie Drukarnia UJ). Szafer prosił o „oddanie załączonych rękopisów do składania”⁷¹.

11 stycznia 1952 r. Szafer posłał do Wrocławia „II. złamaną korektę artykułu o turze”, prosząc o „możliwie rychłe przejrzanie i poprawienie zauważonych błędów”. Zależało mu szczególnie, by autor „skontrolował” podpisy pod rycinami, spis literatury, streszczenie w języku angielskim i kilka innych szczegółów. Zaznaczył, że rocznik jest złamany i nie ma możliwości dodania czegoś do tekstu⁷². Odpowiedź nadeszła 18 stycznia (z datą 16 stycznia). Łukaszewicz pisał, że nie jest pewien, czy słowo «Ure» używane ostatnio zamiast dawniejszego «Aurox względnie Aurochs» a oznaczające w języku angielskim tura – należy używać z rodzajnikiem «a» czy «an» jako przed rzeczownikiem zaczynającym się od samogłoski, i sugerował, by zapytać o tę sprawę „P. Targoszową”⁷³. Powróciła kwestia sygnatur archiwalnych:

67 Mimo że recenzję organizowało Ministerstwo, w realiach 1951 r., była ona fachowa i merytoryczna. Być może wpływ na to miał fakt, że osobą odpowiedzialną był Włodzimierz Michajłow, zoolog i parazytolog, a więc człowiek z branży. Uwagę zwraca też osoba recenzenta. Jeżeli przygotował ją Jan Żabiński (?), to zlecono by tę recenzję byłemu AK-owcowi i wkrótce po utracie przez niego stanowiska dyrektora warszawskiego zoo (do Ministerstwa tekst został wysłany 31.05.1951 r.).

68 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszewicza z 10.09.1951 r.

69 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 2478/51, minuta.

70 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 242, L.dz. 2526/51, minuta.

71 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 242, L.dz. 2719/51, minuta.

72 APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 85/52, minuta.

73 Jadwiga Zemanek-Targoszowa (1909–1997), do 1970 r. kierownik Biblioteki Zakładu Ochrony Przyrody PAN w Krakowie. Zob. J. Gawłowska, *Życie i działalność magister Jadwigi Zemanek-Targoszowej*, „Chrońmy Przyrodę Ojczyznę” 1997, r. 53, z. 5, s. 5–9.

Do spisu literatury konieczne byłoby dołączyć (poza numeracją pozycji bibliograficznych lub przed nią) spis aktów względnie akt z Archiwum Głównego z sygnaturami archiwalnymi. Sam zrobić tego nie mogłem gdyż, niestety numerów akt nie mam pod ręką. W obec [sic!] tego że w streszczeniu ang. powtórzono niepotrzebnie cały ustęp, który musi wypaść – nie będzie chyba trudności w znalezieniu miejsca na spis źródeł archiwalnych.

Jak wynika z postscriptum, w związku z pytaniem Szafera o to, czy „Ateneum” ukazywało się w Warszawie czy we Lwowie, Łukaszewicz skierował zapytanie do Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu i wiadomość otrzymał „w ostatniej chwili”: „wychodziło w Warszawie w latach 1876 –”⁷⁴.

Dopiero 30 stycznia 1952 r. (z datą 19 stycznia) Szafer otrzymał odpowiedź z Naturhistoriska Riksmuseum, podpisaną przez Hjalmar Rendahla (1891–1969). Nadawca wyjaśnił opóźnienie „niewagą” i poinformował, że w muzeum są tylko fotografie czaszki o całkowicie nieznanym pochodzeniu. Odesłał natomiast do Herveda Berlina (1890–1954) z Instytutu Zoologicznego Uniwersytetu w Lundzie, gdyż dysponował wiedzą, że posiadają tam kompletny szkielet tura⁷⁵. Z odpowiedzi Szafera, z 29 lutego, dowiadujemy się, że nadesłane przez Rendahla fotografie części szkieletu zostały włączone do zbiorów dokumentacyjnych Instytutu Ochrony Przyrody⁷⁶.

Zachowana w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie korespondencja pozwoliła zrekonstruować okoliczności, w jakich powstał artykuł Karola Łukaszewicza na temat tura. Zajrzej za „kulisy”. Umożliwiła wgląd w realia pracy kilka lat po zakończeniu II wojny światowej i poza znanym autorowi Krakowem. Mimo niełatwych warunków i trudności z pozyskiwaniem literatury i zdjęć, powstał tekst cytowany także w nowszej literaturze przedmiotu. Lektura minut i listów przyniosła też informację o tym, jak pracowała redakcja „Ochrony Przyrody” i z jakimi wymogami epoki musiała się liczyć i mierzyć. Dowiadujemy się o skali zaangażowania Szafera w pomoc autorowi artykułu w kwerendach oraz na jakim etapie do prac nad tekstem włączyła się w sposób widoczny w korespondencji Wanda Kulczyńska.

Jak wspomniano na wstępie, artykuł Łukaszewicza o turze odegrał ważną rolę w karierze jego autora. W 1968 r. emerytowany już dyrektor wrocławskiego zoo uzyskał stopień doktora w dyscyplinie biologia. Obrona odbyła się 25 czerwca na Wydziale Nauk Przyrodniczych Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta. Promotorem był prof. Kazimierz Sembrat (1902–1988), przyjaciel z lat dziecińczych Łukaszewicza⁷⁷, a recenzentami prof. Stanisław Chudoba (1906–1983) z Wyższej Szkoły Rolniczej we Wrocławiu oraz doc. mgr Stanisław Pilawski (1909–1978) z Instytutu Zoologii UW. Podstawą do nadania stopnia był właśnie artykuł o turze, o którym Sembrat napisał w nekrologu Łukaszewicza: „Bardzo cenna jest rozprawa doktorska Karola Łukaszewicza o turze, opublikowana w XX tomie «Ochrony Przyrody» (1952)”⁷⁸.

74 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List K. Łukaszewicza z 16.01.1952 r.

75 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, List H. Rendahla z 19.01.1952 r.

76 APANIPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 191, L.dz. 256/52, minuta.

77 O Sembracie zob.: I. Mikulska, *Kazimierz Sembrat (1902–1988). Obituary*, „Przegląd Zoologiczny” 1989, t. 33, z. 1, s. 7–16; M. Junkiewicz, *Starania Kazimierza Sembrata i Akademii Umiejętności o restytucję polskich kolekcji przyrodniczych ze Lwowa*, „Zeszyty Historyczne” 2008, z. 163, s. 128–132.

78 K. Sembrat, *Karol Łukaszewicz*, s. 147. W Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego [AUWr] jako doktorat Łukaszewicza udostępniono mi 18.03.2024 r. dwa egzemplarze „osobnego odbicia” z rocznika 20. „Ochrony

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie [APANiPAU], Akta Instytutu Ochrony Przyrody [ZOP], sygn. K II-9:

- j.a. 118 Badania naukowe nad poszczególnymi problemami i tematami 1950–1952, nlb.;
- j.a. 191 Zwierzęta ginące i wymarłe 1949–1969, nlb.;
- j.a. 242 „Ochrona Przyrody”, R. XX, korespondencja 1950–1953, nlb.

Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego [AUWr], praca doktorska Karola Łukaszcwicza (dwa egzemplarze odbitek artykułu: K. Łukaszcwicz, *Tur*, „Ochrona Przyrody” 1952, r. 20, s. 1–33).

Źródła drukowane

Bochnak A., Pieradzka K., *Czterdziestolecie działalności Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa 1897–1937*, Kraków 1937.

Ćwiklińska K., *Szkoła Muzyczna im. Władysława Żeleńskiego*, [w:] *Kraków muzyczny 1918–1939*, red. M. Drobner, T. Przybylski, Kraków 1980, s. 151–161.

Dobrowolski T., *Działalność Muzeum Śląskiego w Katowicach od chwili założenia Muzeum do końca lutego 1930 r.*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1930, r. 2, s. 170–208.

K.Ł. [K. Łukaszcwicz], *Biały nosorożec*, „*Wszechświat*” 1945, z. 1, s. 24–25.

K.Ł. [K. Łukaszcwicz], *Zwierzyniec w Lesie Wolskim*, „*Wszechświat*” 1945, z. 1, s. 25–26.

Kudliński T., *Młodości mej stolica. Wspomnienia krakowianina z okresu między wojnami*, Kraków, Wrocław 1984.

Łukaszcwicz K., *Kikuś i Czykita czyli – co rzadko bywa dwu małpek brazylijskich historia szczęśliwa*, Kraków 1946.

Łukaszcwicz K., *Król oceanu*, Kraków 1948.

Łukaszcwicz K., *Przewodnik po zwierzyńcu w Lesie Wolskim*, Kraków [1939].

Łukaszcwicz K., *Tur*, „Ochrona Przyrody” 1952, r. 20, s. 1–33.

Łukaszcwicz K., *Zwierzęta wytępione*, Warszawa 1958.

Niżyński M., *Kawaler księżycowy*, red. S. Dziedzic, J.M. Paluch, Kraków 2020.

Sprawozdania z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od lipca 1947 do grudnia 1952, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1947/1952, s. 1–331.

Sprawozdanie z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od lipca 1946 do czerwca 1947, „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności” 1946/1947, s. 1–31.

Treterowa K., *Reportaż z mojego życia*, Wrocław 1972.

Żabiński J., *Walka o żubra*, Warszawa 1947.

Przyrody” tego właśnie artykułu. Jeden zawierał przekreślone stemple Biblioteki Ogrodu Zoologicznego we Wrocławiu (z nr 711) oraz sygnaturę (?) J 11-IV-100, drugi na pierwszej stronie, w prawym górnym rogu – czerwonym kolorem zapisaną liczbę 22, prawdopodobnie numer odbitki (Łukaszcwicz miał ich otrzymać 50 egz. Za: APANiPAU, ZOP, sygn. K II-9, j.a. 242, L.dz. 1667/52, minuta listu Szafera do Łukaszcwicza z 23.06.1952 r.). Nie było możliwości zapoznania się z recenzjami, gdyż – jak mnie poinformowano – stanowią tajną część dokumentacji z przewodu.

Żabiński J., *Z historii żubra w Polsce*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1946, r. 2, nr 5/6, s. 7–11.

Żabiński J., *Zwierzęta domowe i ich dzicy krewniacy*, Warszawa 1950.

Źródła prasowe

Balicki S.W., „Kawaler Księżycowy” *Marjana Niżyńskiego*, „Ilustrowany Kurjer Codzienny” 12.06.1939, nr 160, s. 17.

Janowski J., *Studjo 39 i „Dni Krakowa”*, „As” 28.05.1939, nr 22, s. 4–6, 31.

Kobyłański J.W., *O dawnych i obecnym zwierzynku w Krakowie (Dokończenie)*, „Łowiec” 1.07.1929, nr 13, s. 205–207.

Kronika prac Teatru i Studia, „Front Teatralny” 05.1945, nr 2, s. 16–19.

Taborski A., *Dr Karol Łukaszewicz. Wspomnienie (1901–1973)*, „Gazeta Wyborcza. Wrocław” 9.05.2003, nr 107, s. 19.

Wójcik R., *Ssak rozumny między zwierzętami*, „Odra” 1970, nr 5 (111), s. 73–86.

Literatura przedmiotu

B.F. [B. Ferens], „*Łowiectwo na Pomorzu*” („*La Chasse en Poméranie*”) wydane w roku jubileuszowym 25-lecia Polskiego Związku Łowieckiego 1923–1948. Toruń, 1948. [recenzja], „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1950, r. 6, nr 1/2, s. 58–60.

Bielecki K., *Aleksandra Jakóbczyk-Gola, Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzynce i menażerie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2021, ss. 371, il. 53 [recenzja], „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2023, r. 71, nr 4, s. 507–516.

Boev Z., *The Last Bos primigenius Survived in Bulgaria (Cetartiodactyla: Bovidae)*, „Lynx” 2021, t. 52, nr 1, s. 139–142, DOI 10.37520/lynx.2021.010.

Fedorowicz Z., Wojtusiak R.J., *Tadeusz Garbowski jako zoolog (1869–1940)*, Wrocław 1972.

Gawłowska J., *Życie i działalność magister Jadwigi Zemanek-Targoszowej*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1997, r. 53, z. 5, s. 5–9.

Goetz J., *Ostatnie tury na Pomorzu*, [w:] *Łowiectwo na Pomorzu*, red. J. Goetz, Toruń 1948, s. 51–52.

Górlkowski M., *Państwo Gucwińscy. Zwierzęta i ich ludzie*, Kraków 2021.

Grabowski J., *Jadwiga Karwasińska (1900–1986) i jej wkład w rozwój nauk dających poznawać źródła historyczne*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2014, t. 21, s. 197–213.

Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

Iwan D., Kamiński M., Kowalski H., *Narodowe Muzeum Przyrodnicze a ochrona żubra w Polsce*, Warszawa 2024, DOI 10.31338/uw.9788323564737.

Junkiewicz M., *Starania Kazimierza Sembrata i Akademii Umiejętności o restytucję polskich kolekcji przyrodniczych ze Lwowa*, „Zeszyty Historyczne” 2008, z. 163, s. 128–132.

Karpińska M., Krasiński Z.A., Tokarska M., *Żubr. Monografia przyrodnicza*, Białowieża 2017.

Kyselý R., *Aurochs and Potential Crossbreeding with Domestic Cattle in Central Europe in the Eneolithic Period. A Metric Analysis of Bones from the Archaeological Site of Kutná Hora-Denemark (Czech Republic)*, „Anthropozoologica” 2008, t. 43, nr 2, s. 7–37.

- Köhler P., *Botanika w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności (1815–1952)*, Kraków 2002.
- Köhler P., *Szafer Władysław Józef, krypt. W. S. (1886–1970)*, PSB t. 46, s. 401–407.
- Köhler P., *Władysław Szafer as a Palaeobotanist*, „*Studia Historiae Scientiarum*” 2021, t. 20, s. 191–212, DOI 10.4467/2543702XSHS.21.007.14038.
- Leithner von O.F., *Der Ur*, „*Bericht der Internationalen Gesellschaft zur Erhaltung des Wisents*” 1927, t. 2, nr 1, s. 1–140.
- Mikulska I., *Kazimierz Sembrat (1902–1988)*. *Obituary*, „*Przegląd Zoologiczny*” 1989, t. 33, z. 1, s. 7–16.
- Przybylski T., *Z dziejów nauczania muzyki w Krakowie od średniowiecza do czasów współczesnych*, Kraków 1994.
- Samojlik T., Daszkiewicz P., Fedotova A., Ričkienė A., Cielemęcka O., Szczygielska M., *Evolution of European Bison Image and Its Implications for Current Species Conservation*, „*PLoS ONE*” 2023, t. 18, nr 1, e0281113, DOI 10.1371/journal.pone.0281113.
- Samojlik T., Fedotova A., Daszkiewicz P., Rotherham I.D., *Białowieża Primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century*, [s.l.] 2020 (*Environmental History*, t. 11), DOI 10.1007/978-3-030-33479-6.
- Sembrat K., *Karol Łukaszczyk (1901–1973)*. *Obituary*, „*Przegląd Zoologiczny*” 1974, t. 18, z. 2, s. 145–151.
- Sembrat K., *Łukaszczyk Karol (1901–1973)*, [w:] *Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, Warszawa 1987, s. 342–343.
- Solski L., Strehlow H., *150 lat Zoo Wrocław*, red. L. Solski, Wrocław 2015.
- Szafer W., *Przedmowa*, [w:] J. Marchlewski, *Album krajowych zwierząt chronionych*, tablice wykonał K. Łukaszczyk, Kraków 1947, s. 3–4.
- Szafer W., *Z teki przyrodnika*, [t. 2], Warszawa 1967.
- Szafer W., *Zasługi Wandy Kulczyńskiej dla ochrony przyrody w Polsce*, „*Chrońmy Przyrodę Ojczystą*” 1969, r. 25, z. 2, s. 5–29.
- Szarski K., *Ptaki Wrocławia w latach 1946–1952*, „*Acta ornithologica*” 1955–1960, t. 5, nr 1, s. 1–49.
- Szczepański J., *Józef Kazimierski – regionalista, historyk Mazowsza i Podlasia*, „*Rocznik Mazowiecki*” 2006, t. 18, s. 16–23.
- Vuure van C., *Retracing the Aurochs. History, Morphology and Ecology of an Extinct Wild Ox*, Sofia, Moscow 2005.
- Vuure van C., *The Aurochs (Bos primigenius) – its Morphology and Ecology*, [w:] *Restoration of Endangered and Extinct Animals*, red. R. Słomski, Poznań 2010, s. 134–144.
- Wilski Z., *Polskie szkolnictwo teatralne 1811–1944*, Wrocław 1978.
- Wojtusiak R.J., *Wystawa Ochrony Przyrody w Muzeum Przyrodniczym Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, „*Chrońmy Przyrodę Ojczystą*” 1947, r. 3, nr 1/2, s. 38–40.
- Zbonikowska O., *Jan Żabiński (1897–1974) – zoolog, wizjoner, Polak, demokrat...*, „*Kosmos*” 2020, t. 69, nr 2 (327), s. 243–252, DOI 10.36921/kos.2020_2657.
- Zemanek A., *Władysław Szafer – obrońca przyrody, klasyk botaniki*, „*Kosmos*” 2019, t. 68, nr 3 (324), s. 327–338, DOI 10.36921/kos.2019_2597.

dr **Karol Kollinger**, historyk, pracownik Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, adiunkt w Ośrodku Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych.

e-mail: k.kollinger@iaepan.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 14 kwietnia 2025

Data przyjęcia do druku: 5 czerwca 2025